

אהרן קלרמן

נוסחים של תנחומי אבליים

ניחום אבליים הוא חובה יהודית, כמצווה מדרבנן, כפי שקובע הרמב"ם: "מצות עשה של דבריהם לבקר חולים ולנחם אבליים"¹. הטור והשולחן ערוך אינם מציינים חובה זו בדרך מפורשת וקטגורית כמו הרמב"ם. ניחום אבליים נעשה על ידי אמירה של דברים מפי המנחמים לאבליים. אמירות אלה מתחלקות לשני סוגים הנוהגים אלה לצד אלה: (1) אמירות אישיות בניסוח חופשי של המנחמים לאבליים, ואלה שונות זו מזו על פי הנפטרים, על פי המתאבלים ועל פי המנחמים; (2) אמירות קנוניות אחידות הנאמרות על ידי כל המנחמים לכל מתאבל שהוא. ענייננו במאמר זה הוא הנוסחים הקנוניים האחידים בלבד.²

בעדות ישראל נתקבעו שני נוסחים ראשיים לניחום אבליים, ולכל אחד משני נוסחים אלה נוצרו נוסחי משנה. לצד אלה נהגו בקהילות אשכנז בימי הביניים עוד שני נוסחים. כל אלה כדלהלן:³

נוסח תימן: תנוחמו מן השמים.

נוסח ספרדים: מן השמים תנוחמו (ולא תוסיפו לדאבה עוד).

נוסח אשכנז וספרד: המקום ינחמכם בתוך שאר אבלי ציון וירושלים (ולא תוסיפו לדאבה עוד).

נוסח אשכנז הקדמון לבית הקברות: תתנחמו.

נוסח אשכנז הקדמון לבית הכנסת: מי ששיכן שמו בבית הזה הוא ינחמכם.

מטרתו של מאמר זה היא לבחון נוסחים אלה מבחינת המסר שהם מביעים לגבי מהות הנחמה בישראל ומבחינת מקורותיהם ההיסטוריים והתפשטותם.

- 1 רמב"ם, משנה תורה, הלכות אבל, יד, א.
- 2 על תנחומים אישיים בלתי פורמליים במסורת ישראל ראו (מאמר בשלושה חלקים) ר' גוטל, "דרכי ניחום אבליים באספקלריית חז"ל ופרשני המקרא", נתיבי מרחבים, ג (תשנ"ה) כרך ה (תשנ"ו), עמ' 121-143; כרך ו (תשנ"ט), עמ' 164-185; צ' רבינר (1935), דברי הספד ותנחומי אבליים, סופיה: המשפט; נ"ש ליבאוויטש (תרפ"ט), פניאל, ירושלים: דרום, עמ' 83-93; ש' גליק, אור וניחומים, אפרת תשנ"ג, עמ' 21-32.
- 3 בעדת יוצאי תימן נוהגים באמירת תנחומי האבליים בכניסה לבית האבל, בעוד שבעדות ספרד ואשכנז הנוסחים נאמרים עם היציאה מביתו.

הנחמה בישראל

בכל הנוסחים לניחום אבלים, פרט לקצר שבהם: "תתנחמו", מופיע מוטיב משותף, והוא הצורך בנחמה מאת האל שהוא המנחם האולטימטיבי. כלומר, בני משפחה וחברים של האבלים חייבים לנחם את האבלים, אולם הגעתם של האבלים למצב של נחמה תלויה בחסדי שמים. מוטיב זה דומה למוטיב היהודי לעניין ברכה: אדם יכול לאחל לחברו שה' יברכו בברכות כאלה או אחרות, אולם המברך הוא הקב"ה בלבד.⁴

מוטיב זה, של נחמה משמים, מופיע כבר במקרא הן ברמה הלאומית הן ברמה היחידנית. ברמה הלאומית מציין זאת הנביא ישעיהו פעמיים, "אנכי אנכי הוא מנחמכם"⁵, וכן, "כאיש אשר אמו תנחמנו – כן אנכי אנחמכם ובירושלים תנחמו"⁶. ברמה היחידנית נשאל איוב: "המעט ממך תנחמות אל?"⁷, בעוד שדוד מודה לאל על תנחומיו: "ברוב שרעפי בקרבי תנחומיך ישעשעו נפשי"⁸. באופן משתמע יש גם התייחסות לנושא זה באבלו של יעקב על היעלמותו של יוסף בנו: "ויקומו כל בניו וכל בנותיו לנחמו וימאן להתנחם"⁹.

תנחמו מן השמים / מן השמים תנחמו

המונח "תנחומי אבלים" מופיע לראשונה במשנה במסכת מגילה,¹⁰ אולם ללא ציון הטקסט של תנחומים אלה. שוב במשנה, במסכת מועד קטן, מתואר הטקסט שבו מושמעים דברי הנחמה לאחר הקבורה, אולם גם כאן ללא ציון הטקסט של דברי הנחמה עצמם: "אבל עומדין בשורה ומנחמין ופותרין את הרבים"¹¹. המונח "תנחומי אבלים" מופיע גם במקורות תנאיים נוספים ובמקורות מאוחרים יותר, אולם שוב ללא פירוט של נוסח דברי הנחמה: במסכת שמחות

- 4 ראו דיון על הברכה בישראל לעניין זה, א' קלרמן, "ברכת כהנים: תכנים, מבנה ומשמעויות", שאנן יט (תשע"ד), עמ' 89–100.
- 5 ישעיהו נא, יב.
- 6 שם סו, יג.
- 7 איוב טו, יא.
- 8 תהלים צד, יט.
- 9 בראשית לז, לג.
- 10 משנה, מגילה ה, ג. כ"ץ וסבתו סבורים כי המילים "תנחומי אבלים" נוספו לטקסט המשנה בשלב מאוחר לכתיבתו המקורית, ראו מ' כ"ץ ומ' סבתו, "ברכת חתנים וברכת אבלים", כנישתא 3 (תשס"ז), עמ' 155–186.
- 11 משנה, מועד קטן ג, ז. ראו גם משנה, ברכות ג, ב, וכן תוספתא, ברכות ב, יא.

(אבל רבתי),¹² באבות דרבי נתן,¹³ ולאחר מכן במספר מקומות בתלמוד הבבלי.¹⁴ אזכורים זהים רבים של תנחומי אבליים בתלמוד הירושלמי מלמדים אותנו שוב כי מדובר ב"תנחומי אבליים שהן אומרים בשורה", כלומר בבית הקברות, להבדיל מברכת אבליים שנאמרה בבית הכנסת.¹⁵

המקור הקדמון הראשון שבו אנו למדים על הטקסט של תנחומי אבליים בבית הקברות הוא במקום נוסף במסכת שמחות:¹⁶ "האבליים עומדין לשמאל המנחמין, וכל המנחמין באין אצל האבליים אחד אחד, ואומרים להן תנוחמו מן השמים, ואחר כך הולך האבל לביתו, וכל יום ויום משבעת ימי אבלות באין בני אדם לנחמו". לא ברור מניסוח זה אם דברי הנחמה המושמעים בבית האבל הם כדוגמת האמירה בבית הקברות: "תנוחמו מן השמים", או שמא מדובר בדברי נחמה בניסוח חופשי של המנחמים, או שמא זה וגם זה. הביטוי "תנוחמו מן השמים" זכה לביטוי של ברכה המשלים ומגיב לביטוי הנחמה: "תתברכו מן השמים". נוסח זה נאמר על ידי כוהן גדול מתאבל המגיב אל מנחמיו, כמסופר בתלמוד ובתוספתא: "עומד בשורה, הסגן בימינו וראש בית אב בשמאלו, וכל העם אומרים לו 'אנו כפרתך', והוא אומר להם 'תתברכו מן השמים'".¹⁷

אין בנמצא עדויות מתקופת הגאונים לגבי נוסח כלשהו לניחום אבליים, לא בסידורי רב עמרם גאון ורב סעדיה גאון, לא בספרי התקופה ולא בקטעי הגניזה הקהירית. ההתייחסות ההיסטורית הבאה לתנחומי אבליים ולנוסח "תנוחמו מן השמים" היא רק במאה השתים-עשרה בספר משנה תורה לרמב"ם. בעקבות

12 מסכת שמחות (אבל רבתי) ג, ב. מסכת שמחות מתוארכת לכל המוקדם למאה השלישית ולכל המאוחר למאה השביעית, ראו H. L. Strack, and G. Stemberger (1991). *Introduction* to the Talmud and Midrash. Trans. M. Bockmuehl. Edinburgh: T&T Clark M. B. ; עמ' 29; Lerner (1987). The external tractates. In *The Literature of the Sages*, 1st Part. Ed. S. Safrai. Assen: Royal Van Gorcum, עמ' 390–391.

13 אבות דרבי נתן, נוסחא א, פרק ל. החיבור הוא במקורו בן המאה השלישית אולם עבר גלגולים הרבה. ראו Strack and Stemberger (שם), ו-Lerner (שם); מ' קיסטר, עיונים באבות דר' נתן: נוסח, עריכה ופרשנות, ירושלים תשנ"ח; הנ"ל, אבות דרבי נתן, ניו יורק וירושלים תשנ"ז.

14 בבלי, ברכות טז ע"ב; מגילה כג ע"ב; מועד קטן כד ע"ב; גיטין נב ע"א; סנהדרין ע ע"ב.
15 ירושלמי, סנהדרין ו, ט (כ"ג ע"ד); פסחים ח, ח (ל"ו ע"ב); מועד קטן א, ה (פ ע"ד). המשתמע משם שברכת אבליים נאמרה בשורה, אבל ניכר שיש חיסור בטקסט. ראו גם גליק (לעיל הערה 2), עמ' 25–32.

16 ד, יג.

17 בבלי, סנהדרין יח ע"ב; תוספתא, סנהדרין ד, א.

המקורות התנאיים והאמוראיים דלעיל, הרמב"ם קורא לניחוס האבלים "תנחומי אבלים", ומציין גם את השיטה:

כיצד מנחמין את האבלים [...] האבלים עומדים לשמאל המנחמין וכל המנחמין באים אצל האבלים אחד אחד ואומרים להן "תנחמו מן השמים", ואח"כ הולך האבל לביתו וכל יום ויום משבעת ימי אבלות באין בני אדם לנחמו.¹⁸

הטור מציין נוסח דומה לאמירה לאחר הלוויה: "וכל העם עוברים שורות שורות על הסדר שהושבו ועומדין משמאל לאבל וכל אחד אומר לו 'תתנחם מן השמים'".¹⁹ אולם לגבי הניחומים בבית האבל מציין הטור: "ואח"כ נכנסין עם האבל לביתו [...] וגדולי החכמים מנחמין כל אחד ואחד כפי מה שרואה לדרוש בנחמד",²⁰ ובאופן יותר כללי, לגבי המנחמים כולם: "מדבר עימו תנחומין",²¹ כלומר בניסוחים אישיים.

השימוש בנוסח "תנחמו מן השמים" היה מקובל כנראה בימי הביניים בכל השדרה הדרומית של אירופה, קרי בספרד, בפרובנס שבצרפת ובאיטליה, והדבר מתהדהד מהפרשנות למשנה ולתלמוד אז ושם. בפירוש יד רמ"ה למסכת סנהדרין²² של ר' מאיר בן טודרוס הלוי אבולעפיה, איש ספרד במאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה, מצוין, כפי שנראה להלן, שכוהן גדול ניחם אבלים באמירת "תתנחמו"; כמו כן הוא מציין שהכוהן הגדול ניחם באמירת "תתנחמו מן השמים", ולא באמירת "תתנחמו" בלבד. בספר אורחות חיים כתב ר' אהרן הכהן מלוניל, איש פרובנס של סוף המאה השלוש-עשרה ותחילת המאה הארבע-עשרה: "וכל המלווין את המת עומדין בשורה בתוך שורה והאבילים עומדין לשמאל המנחמין. וכל המנחמין באים אצל האבילים ואומרים להם 'תנחמו מן השמים'".²³ ר' ישעיה בן אליה די טראני, איש איטליה של המאה השלוש-עשרה, כותב בספרו פסקי הרי"א²⁴ על מסכת מועד קטן: "כשהיו חוזרין מבית הקברות היו עומדין בשורה לנחם את האבל, וכל העם עוברין והאבילים

18 הלכות אבל, יג, א-ב. ראו גם ר' עובדיה מברטנורא, סנהדרין ב, א.
 19 יורה דעה, סימן שעו.
 20 שם, סימן שעו.
 21 שם, סימן שפה.
 22 יט ע"א.
 23 הלכות אבל.

עומדין ואומרין להם 'תנחמו מן השמים'." ²⁴ עם זאת, באופן מפתיע, בליטא של המאה השמונה-עשרה מציין הרב משה מרגלית בפירושו פני משה על התלמוד הירושלמי: "וכל העם עוברין זה אחר זה ומנחמין האבל שעומד במעמדו וכל אחד אומר לו 'תתנחם מן השמים'." ²⁵ אולי כיוון רק למנהג הארץ ישראלי העתיק, משום שבזמנו ובמקומו נהגה כבר אמירה אחרת, כפי שנראה להלן.

המקורות הנ"ל מתייחסים לניחום האבלים בבית הקברות בתום הקבורה ולא לניחום האבלים במהלך השבעה, אולם ניתן להניח שגם במהלך השבעה הניסוח היה דומה. זאת לצדם של דברי ניחומים בניסוח אישי חופשי. הנוסח התנאי "תנחמו מן השמים" נשתמר בצורתו המקורית בעדת יוצאי תימן, אולי בשל דבקותם הרבה בפסיקותיו של הרמב"ם. בנוסחי הספרדים התהפך הסדר של המשפט ל"מן השמים תנחמו".

תתנחמו

כפי שכבר רמזנו לעיל, קיים נוסח קדמון נוסף לדברי נחמה קנוניים לצדו של הנוסח "תנחמו מן השמים". התלמוד הבבלי במסכת סנהדרין, ²⁶ מציין מתוך ברייתא ²⁷ כי הכוהן הגדול היה מנחם אבליים באמרו "תתנחמו". הרמב"ם ציין כי הכוהן הגדול ניחם על ידי אמירת "תנחמו", ²⁸ ברמזו בכך לנוסח התנאי של "תנחמו מן השמים" שאותו אימץ לתנחומי אבליים ככלל. אולי, כפי שהציע אברהם יצחק סורוצקין, הנוסח "תנחמו" היה שמור לכוהן הגדול בלבד, בעוד שתנחומים על ידי בני העם כולם היו באמצעות הביטוי "תנחמו מן השמים". ²⁹ הנוסח "תתנחמו" שאותו אימץ התלמוד מופיע ברש"י בשני מקומות בפירושו לבבלי מועד קטן. בראשון מציין רש"י: "כשחוזרין מבית הקברות עוברין לפני האבל בשורה, וכל אחד אומר לו 'תתנחם'"; ³⁰ בשני מציין רש"י, לעניין "לדבר עימו" לאחר תום השבעה: "שאומו לו תתנחם". ³¹ קשה להניח שרש"י לא היה מודע לנוסח שבמסכת שמחות "תנחמו מן השמים". נראה כי הוא העדיף את הנוסח שהיה מוכר

24 מועד קטן ג, ז.

25 ירושלמי עם "פני משה", ירושלים תשע"ד, סנהדרין ב, ב.

26 בבלי, סנהדרין יט ע"א.

27 על פי רש"י שם, ד"ה והוא אומר תתנחמו.

28 רמב"ם, משנה תורה, הלכות כלי המקדש, ה, ד.

29 רא"י סורוצקין, גבורת יצחק, חלק ג, לייקווד תשע"א, סנהדרין יט ע"א, עמ' רע"ה.

30 בבלי, מועד קטן כד ע"ב, ד"ה ואין עומדין עליו בשורה.

31 בבלי, מועד קטן כא ע"ב, ד"ה מן הצד.

לו ממקומו ומזמנו, שתאם כאמור לנוסח התלמודי במסכת סנהדרין כלעיל. החרה החזיק אחריו גם ר' יצחק בן משה, איש וינה של המאה השלוש-עשרה, בספרו אור זרוע, המשקף רבים ממנהגי התקופה: "כשחוזרין מבית הקברות עוברין לפני האבל בשורה וכל אחד אומר לו 'תתנחם'".³²

לא ברור מדוע העדיפו חכמי אשכנז הראשונים את הנוסח התלמודי "תתנחמו" (שמקורו בברייתא תנאית), על פני זה התנאי, כנראה, "תנחמו מן השמים", שבמסכת שמחות. אפשרות אחת להסבר היא שקהילות המזרח אימצו נוסח ארצישראלי בעוד שקהילות אשכנז בחרו בנוסח בבלי. דרך שנייה להסבר היא האפשרות שהנוסח "תתנחם" היווה רק קיצור של הנוסח "תתנחם מן השמים" שנהג גם הוא באשכנז. אפשרות זו נתמכת בהתבוננות בפרשנויות על סוגיית הגמרא במסכת מועד קטן³³ שכבר הזכרנו לעיל: "לדבר עימו דברי תנחומין", במועדים שונים לאחר הפטירה, בלי שהגמרא מפרטת את מהותם של דברי תנחומים אלה. חשובה ומעניינת במיוחד לעניין זה היא פרשנותו של רבנו ירוחם, איש צרפת וספרד במאה הארבע-עשרה:

ובאשכנז וצרפת אומרים צידוק הדין ואח"כ אומרים קדיש ומנחמים האבל ואומרים לו "תתנחם מאבל זה מן השמים" ומלווין את האבל עד ביתו, וכן נהגו בספרד [...] אם הוא תוך ל' יום אומר לו "תתנחם מן השמים מאבל זה שאירע לך". לאחר ל' יום מדבר עימו מן הצד, ר"ל אומר לו "תתנחם מן השמים" סתם, ועל אביו ועל אימו אומר לו כל י"ב חודש "תתנחם מאבל זה שאירע לך".³⁴

מתברר אפוא מדבריו של רבנו ירוחם, כי במאה הארבע-עשרה נהגו עדיין להשתמש בנוסח "תתנחם מן השמים" לתנחומים לאחר הלוויה באשכנז, בצרפת ובספרד גם יחד. לתקופות האבלות שלאחר הקבורה הוצעה ירידה הדרגתית במילות הניסוח עד ל"תתנחם" סתם.

פרשנים אחרים בימי הביניים בתפוצות שונות בחרו בין "תתנחם" סתם ובין "תתנחם מן השמים". מבין חכמי ספרד, הרמב"ן, בן המאה השלוש-עשרה, כותב: "ועוברין משמאל האבלים ואומרים להם כל אחד ואחד 'תתנחם מן השמים'".³⁵

32 אור זרוע, חלק ב, הלכות אבלות, סימן תכב; כן גם ר' אברהם דנציג בסוף המאה השמונה-עשרה ותחילת המאה התשע-עשרה בחכמת אדם, שער השמחה, כלל קנה.

33 בבלי, מועד קטן כא ע"ב.

34 רבנו ירוחם, תולדות אדם וחווה, נתיב, כח, חלק ב.

35 תורת האדם, שער האבל, עניין ההתחלה.

וכך כותב גם בעל הנימוקי יוסף במאה החמש-עשרה.³⁶ בטור³⁷ ובשלחן ערוך,³⁸ במאה השש-עשרה, מופיע הנוסח "תתנחם" בלבד, כנראה בעקבות רש"י כדלעיל. בין חכמי אשכנז, בעל האגודה³⁹ במאה הארבע-עשרה, מציין "תתנחם" סתם, בעוד שבעל ה"פרישה", במאה השש-עשרה, מציין בלשון עבר, "שהיה כל אחד אומר 'תתנחם'",⁴⁰ ועל ימיו שבהם נהגו לומר "ה' ינחם",⁴¹ כפי שנראה להלן.

מי ששיכן שמו בבית הזה הוא ינחמכם

לצד תנחומי האבליים באמירה "תתנחמו" בלבד, ו/או באמירה "תתנחמו מן השמים", ששימשו לתנחומים לאחר הקבורה בבית העלמין וכנראה גם בבתי האבליים, נהגו באשכנז של ימי הביניים, לפחות עד המאה הארבע-עשרה לנחם את האבליים גם בבית הכנסת, ובשבת דווקא.⁴² דברי התנחומים האישיים שם לוו במשפט: "מי ששיכן שמו בבית הזה הוא ינחמכם". טקסט זה לתנחומי האבליים לקוח מתיאורי הניחומים בשני בתי המקדש. לגבי בית המקדש הראשון, הדברים מובאים במדרש פרקי דרבי אליעזר:⁴³

ראה שלמה שמידת גמילות חסדים גדולה לפני המקום, וכשבנה בית המקדש בנה שני שערים, אחת לחתנים ואחת לאבליים ומנודים. והיו ישראל הולכים בשבתות ויושבין בין שני שערים הללו [...] והכנסו בשער אבליים והיה שפמו מכוסה אז היו יודעים שהיה אבל והיו אומרים לו: "השוכן בבית הזה ינחמך" [...] משחרב בית המקדש התקינו שיהו חתנים ואבליים הולכים לבתי כנסיות ולבתי מדרשות, ואנשי המקום [...] [ו]רואין את האבל ויושבין עימו על הארץ כדי (שישבו) שיצאו ישראל ידי חובתן בגמילות חסדים, ועליהם הוא אומר: "ברוך אתה ה' גומל שכר טוב לגומלי חסדים".⁴⁴

נימוקי יוסף, מועד קטן כא ע"ב, ד"ה "אבל על אביו" וכו'.	36
יורה דעה, סימן שפה.	37
בית יוסף, יורה דעה, סימן שנג; שלחן ערוך, יורה דעה, סימן שפה.	38
ר' אלכסנדר הכהן (מהרז"ד), ספר האגודה, מועד קטן כא ע"ב.	39
ר' יהושע פלק כ"ץ, פרישה, יורה דעה, סימן שנג.	40
שם, סימן שצג.	41
ראו ג' וולף, "בית הכנסת באשכנז: דימוי והלכה", כנישתא, 2 (תשס"ג), עמ' 9-30.	42
ראו Strack and Stemberger (לעיל הערה 12), עמ' 249.	43
ח"מ הורוביץ, פרקי דרבי אליעזר, מהדורה מדעית (על פי מהדורת ונציה 1644), ירושלים תשל"ב, סוף פרק יז. מדרש פרקי דרבי אליעזר נערך כנראה במאות השמינית עד התשיעית בארץ ישראל.	44

מסורת דומה נמסרה במשנה על בית המקדש השני: "כל הנכנסין להר הבית, נכנסין דרך ימין, ומקיפין ויוצאין דרך שמאל, חוץ ממי שארעו דבר, שהוא מקיף לשמאל: 'מה לך מקיף משמאל?' 'שאני אבל'. 'השוכן בבית הזה ינחמד'".⁴⁵

המנהג לנחם אבלים בשבת בבית הכנסת, בדרך המתוארת לגבי מה שהיה נהוג בבתי המקדש כלדעיל, התקבל בערי אשכנז בימי הביניים, והוא מאוזכר החל מהמאה השתים-עשרה. מתייחס אליו ר' אליעזר בן יואל (ראבי"ה, או אבי העזרי) איש המאה השתים-עשרה, אם כי נוסח התנחומים המצוטט אצלו מהמדרש, ושהיה נהוג לאמירה בימיו, שונה במקצת: "מי ששכן שמו בבית הזה הוא ינחמד".⁴⁶ המהר"ם מרוטנבורג, בן המאה השלוש-עשרה, מצטט את דברי הראבי"ה כלשונם,⁴⁷ ובעקבותיו עשה כן גם תלמידו, ר' מרדכי בן הלל (מרדכי), אף הוא בן המאה השלוש-עשרה, המציין עם זאת: "ומה שנהגו לישב עם האבל לפני בית הכנסת [בשבת]",⁴⁸ כלומר לא בתוך אולם התפילה עצמו.

מנהג זה עבר שינוי במאה הארבע-עשרה, מבחינת נוסח התנחומים לאבלים בשבת בבתי כנסיות או בחזיתם, כפי שמדווח ר' זלמן מסנט גור בשם רבו המהרי"ל, ר' יעקב הלוי מולין (או מהר"י סגל). דיווח זה הוא בעל חשיבות מכרעת להבנת השינוי בדברי התנחומים באשכנז בימות החול, וזאת במיוחד לאור הנהגתו של המהרי"ל בעיצוב מנהגי אשכנז:

אמר מהר"י סגל, שאין דרך בני אושטרייך שהציבור מלוין האבל לביתו בשבת שבז' ימים, ויפה מנהג בני ריינוס שנוהגים כך על פי המהר"ם [מרוטנבורג] דדרך נחמה הוא. אך גם בני אושטרייך יושבים עימו בחצר בה"כ כמו שעושים בני ריינוס. ואמר ששמע מרבו מהר"ש [ר' שלום מוינר נוישטט], כשנפרד אז מן האבל היה אומר: "מי ששיכן שמו בבית הזה הוא ינחמד". ושאלו מה שיכן שמו שייך בבה"כ שלנו, דהא איכא במדרש לומר כן, היינו בבית המקדש שהיו שם ב' פתחים האי' לחתן וא' לאבל. והשיב לו, דבית הכנסת מקדש מעט. ולא נהירא אליו דמיום שחרב בית המקדש לא שורה שכינה במקום אחר דכתי' (דברים לג, יב) "חופף עליו כל היום ובין כתפיו שכן". ואני המלקט בתר ליקוטים שאלתי לאמ"ץ מהר"י סגל

45 משנה, מידות, ב, ב.

46 ראבי"ה, חלק ג, הלכות אבל, סימן תתמא.

47 ר' מאיר מרוטנבורג, הלכות שמחות, בתוך: הלכות ופסקים ומנהגים למהר"ם מרוטנבורג, סימן ס.

48 ר' מרדכי בן הלל, מרדכי, מועד קטן, רמז תתצה: הלכות תשעה באב, דף כא.

ואנו היכא נימא? ואמר ששמע מאביו שאמר "השם ינחמך עם שאר אבלי ציון", ותו לא.⁴⁹

המקום ינחמכם בתוך שאר אבלי ציון וירושלים

בספר המהרי"ל אנו למדים בפעם הראשונה על נוסח התנחומים "השם ינחמך עם שאר אבלי ציון", לאמירה בניחומי אבלים בשבת בבתי כנסיות, ונוסח זה דומה לנוסח המקובל כיום בין אשכנזים בימי חול. על פי מה שראינו בספר המהרי"ל לעיל, נראה שהנוסח הזה נקבע על ידי אביו של המהרי"ל, ר' משה הלוי מולין, רבה של מגנצא (שבנו החליפו לאחר מותו), כלומר באמצע המאה הארבע-עשרה. לפנינו אפוא שני דיווחים על שני נוסחים לתנחומי אבלים בתקופה זו. הראשון: "תתנחמו [מן השמים]", שעליו למדנו לעיל מרבנו משולם, והוא יועד לבתי קברות ואולי גם לבתי אבלים בימי חול; השני, שעליו למדנו מהמהרי"ל: "השם ינחמך עם שאר אבלי ציון", שיועד לאמירה בבתי הכנסת בשבתות (נוסח שהחליף כזכור את הנוסח המדרשי "מי ששיכן שמו בבית הזה הוא ינחמך"). המנהג לנחם אבלים בשבתות בבתי הכנסת בדרך שתוארה לעיל דעך, אולם הנוסח שהוצע על ידי ר' משה הלוי מולין במגנצא בעבור ניחומים בשבת בבתי כנסת הועבר לניחומים בימי החול, בבית הקברות ובבית האבל גם יחד. ממנהג ניחומי האבלים בשבת נותר עד היום במקצת קהילות אשכנז המנהג שהאבל אינו נכנס לבית הכנסת למזמורי קבלת שבת בליל שבת שבתוך השבעה, ולפני אמירת מזמור שיר ליום השבת מכניסים אותו הרב והגבאי לבית הכנסת, והם ו/או הציבור מקבלים את פניו בתנחומים: "המקום ינחם אותך וכו'".

סידורי אשכנז המודפסים הראשונים (פראג 1519; טיהינגן 1560; קרקוב 1597; הנאו 1616) כוללים ברובם את סדר "צידוק הדין", אולם הם אינם מציינים נוסחי ניחומים. ברם, כמאתיים שנה לאחר רבני בית מולין-סגל במגנצא, בלבוב של אמצע המאה השש-עשרה, אנו למדים על אימוץ מלא של נוסח התנחומים שהוצע על ידי ר' משה מולין סגל במגנצא ונקבע לאמירה על ידי בנו המהרי"ל. ר' יהושע פלק כ"ץ בספרו פרישה על הטור יורה דעה כותב: "מכאן יש קצת סמך לניחום אבלים שלנו שעל הרוב אין האבל מתחיל לדבר כלום, רק נכנסין אצלו ויושבין מעט ואומרים: 'ה' ינחמך עם שאר אבלי ציון'".⁵⁰ ניתן להניח אפוא כי

49 ספר מהרי"ל, הלכות שמחות, סימן יד.

50 יורה דעה, סימן שצג, סעיף קטן ג.

במהלך המאה החמש-עשרה אומץ בקהילות אשכנז ברחבי אירופה באופן מלא נוסח חדש לניחומים במקום הנוסחים הקודמים שנבעו, כפי שראינו, ממקורות תנאיים, תלמודיים ומדרשיים.

הנוסח החדש לניחומים עבר שינוי נוסף המקרבו לנוסח המוכר לנו כיום, שינוי הכולל שני רכיבים: החלפת שם ה' בשם "המקום" בתחילתו של הנוסח, ותוספת המילה "וירושלים" בסופו. שינוי זה נעשה בפראג בסוף המאה השבע-עשרה, למעלה משלוש מאות שנה לאחר שהוצע הנוסח הראשוני, וכמאתיים שנה לאחר אימוצו המלא. ר' יעקב ריישר מציין על עצמו בספרו שבות יעקב: "גם באתי להודיע חידוש בדין, דאם אותן המתאבלים עמהם מנחמים את אבילים, יאמרו בזה"ל: 'המקום ינחם אתכם ואותנו עם שאר אבלי ציון וירושלים'".⁵¹ נוסח זה הוא הנוהג בין אשכנזים כיום בלא המילה "ואותנו", ולעתים בהחלפת המילה "עם" במילה "בתוך".

הנוסח המתוקן שהציע ר' יעקב ריישר אומץ במהירות רבה, אולי מפני שהוא הגדירו כ"חידוש בדין". ואכן, אנו מוצאים כבר בתקופתו של ר' יעקב ריישר את צמד המילים הפותח, "המקום ינחמד" בפולין, בחיבור מגן אברהם של ר' אברהם אבלי הלוי גומבינר,⁵² שהשפעתו רבה בעיצוב מנהגי אשכנז בדורות האחרונים. במאה הבאה, המאה השמונה-עשרה, צמד המילים "המקום ינחמד" מופיע בשו"ת שאילת יעבץ של ר' יעקב ישראל עמדין בגרמניה,⁵³ ובחיבור פרי מגדים על שולחן ערוך אורח חיים של הרב יוסף תאומים בפולין.⁵⁴ מאוחר יותר, בתחילת המאה התשע-עשרה, הביטוי נזכר שוב בפירוש למשנה תפארת ישראל – יכין של הרב ישראל ליפשיץ בגרמניה,⁵⁵ כמו גם בחיבורו תפארת ישראל – הלכתא גבירתא.⁵⁶

כיוון שנוסח התנחומים "ה' ינחמד/המקום ינחמד" נוצר והתגבש בימי הביניים, מן הראוי להתבונן במקורות רלוונטיים קודמים אשר סביר להניח כי עמדו לנגד עיניהם של מחבריו. מחד גיסא, הוספת השימוש בשם האל – "המקום"

51 ר' יעקב ריישר, שבות יעקב, לבוב תרנ"ז, חלק ג, סימן צח; תורה תמימה – חמש מגילות, אסתר ד, יג.

52 מגן אברהם, אורח חיים, סימן רפז.

53 ר' יעקב ישראל עמדין, שאילת יעבץ, חלק א, סימן עד.

54 פרי מגדים, שולחן ערוך, אורח חיים, סימן רפז, ד"ה אמרינן.

55 תפארת ישראל, ברכות ג, ב, סעיף י.

56 תפארת ישראל, הלכתא גבירתא, ברכות ג, ב.

– לנוסח על ידי ר' יעקב ריישר היא בעלת משמעות מיוחדת, שכן השימוש בשם האל "המקום" בברכות ובתפילות הוא נדיר, אף שמאידך גיסא נעשה שימוש תדיר בשם זה של האל בספרות חז"ל. השימוש המצומצם בשם זה בברכות ובתפילות נובע אולי מכך שעלול להינתן ייחוס מצמצם לשמו של האל, אם הוא מצוין באמצעות מילה בעלת משמעות פיזית מוגדרת בלשון המדוברת.⁵⁷ התוספת של השם "המקום" על ידי ר' יעקב ריישר יכלה לנבוע מן הגמרא במסכת ברכות הקושרת את השם "המקום" להתייחסות לאבדן:

לא כך שניתי לכם, עבדים ושפחות אין עומדים עליהם בשורה, ואין אומרים עליהם ברכת אבליים ולא תנחומי אבליים? אלא מה אומרים עליהם: כשם שאומרים לו לאדם על שורו ועל חמורו שמתו "המקום ימלא לך חסרונו", כך אומרים לו על עבדו ועל שפחתו "המקום ימלא לך חסרונו".⁵⁸

על פי השם של האל המופיע בנוסח שמציעה הגמרא לאבדן של בעלי חיים, עבדים ושפחות, ניתן לומר תנחומי אבליים בניסוח של "המקום ינחמן". ואולי ברקע הניסוח עמדה גם מסורת אשכנז אשר חיברה, כזכור, בין ניחום אבליים בשבת בבית הכנסת ובין המקדש, בתור מקום שה' שיכן את שמו בו. יסוד שני ותיק יותר בניסוח, כנראה של ר' משה הלוי מולין סגל, הוא בקשת הנחמה לאבליים במסגרת של נחמה ציבורית רחבה יותר לאבלי ציון, ואחר כך בתוספת של ר' יעקב ריישר גם לאבלי ירושלים. הרעיון הכללי של זיקה בין אבל ונחמה של הפרט ובין אבל ונחמה של הציבור כולו הוא על פי המקובל בעולם התפילה, הבקשה, התודה והברכה היהודיים בכלל:⁵⁹ להתברך, להודות ולבקש על הפרט רק במסגרת של ברכה, הודאה ובקשה על הציבור כולו. ספציפית לעניין הנחמה, הנוסח המזכיר בתנחומי אבליים על אבלו של הפרט את האבל הכללי על ציון וירושלים לקוח מניסוחים של ברכת אבליים. כפי שראינו לעיל, ברכת אבליים מוזכרת במשנה ללא כל פירוט לגבי נוסחה.⁶⁰ סדר רב עמרם גאון מציע כבר נוסח

57 ראו למשל א"א אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"א, עמ' 53–56.

58 בבלי, ברכות טז ע"ב.

59 א' קלרמן, "שמחה והצלחה לחתן וכלה: על י"ב מילים בברכה אחריתא בברכת חתנים", שאנן כ (תשע"ד), עמ' 171–191; א' קלרמן, "חייב אדם להודות: הכרת הטוב האישית לה'", שאנן כא (תשע"ה), עמ' 87–103. א' קלרמן, "ואל ה' אתחנן": בקשות אישיות מובנות בסדר התפילה היומית" (טרם פורסם). וראו גם בבלי ל ע"א.

60 משנה, מגילה ה, ג. ראו גם כ"ץ וסבתו (לעיל הערה 10), לגבי נסיונות לשחזר את הברכה התנאית.

לאמירה של ברכת אבלים בזימון המקדים לברכת המזון ובברכת המזון עצמה בבית האבל. בברכה השלישית, זו העוסקת בבניין ירושלים, נוסף נוסח של נחמה לברכת המזון בבית האבל, וחתומת הברכה היא, "ברוך אתה ה' מנחם אבלים ובונה ירושלים".⁶¹

סידורי התפילה של קדמוני אשכנז הציעו נוסחים שונים מאלה של רב עמרם גאון לברכה השלישית של ברכת המזון כברכת אבלים, ולא קשה לזהות את המוטיבים ששימשו לנוסחי ברכות אלה בנוסח התנחומים שהתפתח באשכנז. כך במחזור ויטרי, מתחילת המאה השלוש-עשרה, מוצעת החתימה לברכה השלישית בברכת המזון כברכת אבלים: "ברוך אתה ה' מנחם אבלי ציון עירו ובונה ירושלים".⁶² בספר הרוקח, מסוף המאה השלוש-עשרה, החתימה זהה לזו שבמחזור ויטרי, והמוטיבים של החתימה הוכנסו גם לגוף הברכה, "נחם ה' אלוקינו את אבלי ציון ואת אבלי ירושלים ואת האבלים המתאבלים באבל זה".⁶³ מכאן הנחמה המבוקשת לאבלים יחד עם אבלי ציון בנוסח הראשוני של תנחומי האשכנזים, ומכאן גם התוספת של ירושלים בסופו של טקסט הנחמה שהוצע מאוחר יותר. ההדגשה הנפרדת של "אבלי ציון" ו"אבלי ירושלים" הביאה את ר' יעקב ריישר להוסיף את המילה "ירושלים" לאחר המילים "אבלי ציון". שני שלבי הניסוח של תנחומי האבלים באשכנז הביאו אפוא להלימה מלאה בין הטקסטים של ברכת אבלים ושל תנחומי אבלים, ולעיגונו של הטקסט במקור תלמודי המציין את השימוש ב"המקום" לנחמה על אבדן. הדעיכה של מנהג ברכת אבלים במקביל לאימוצו של טקסט נחמה המבוסס עליו, תרמה אפוא בדרך עקיפה לשימור זכרו של מנהג ברכת אבלים.

ולא תוסיפו לדאבה עוד

התוספת הזו לנוסחי התנחומים של אשכנזים וספרדים היא ממש בת-זמננו וקשה לאתר את מקורה, שהוא ככל הנראה ארץ ישראלי. תוספת זו מציינת בלשון מקראית את לשון התנחומים המקובלת בחברה הישראלית בכלל: "שלא תדעו עוד צער", ואולי היא תרגום של לשון התנחומים הזוהה באידיש: "זאלסט נישט האבן קיין צער". הניסוח המקראי של המסר לקוח מפסוק בירמיהו המדבר על

61 סדר רב עמרם גאון, ברכת המזון לאבל.

62 מחזור ויטרי, סימן רעא.

63 רבי אלעזר הגדול מורמיזא, ספר הרוקח, הלכות אבלות, סימן שטז. ראו גם ר"י יעקבסון, נתיב בינה, ב, תל אביב תשל"ג, עמ' 76.

בניין הארץ והגאולה: "ובאו ורננו במרום ציון ונהרו אל טוב ה' על דגן ועל תירוש ועל יצהר ועל בני צאן ובקר והיתה נפשם כגן רוה ולא יוסיפו לדאבה עוד".⁶⁴ מסר זה, בכל ניסוח ושפה, שונה מנוסחי התנחומים המסורתיים שציינו כולם את הצורך במעורבות אלוקית במציאת נחמה. בעיה נוספת במסר זה היא האם ניתן לאחל לאדם בעולמנו שיחיה במציאות שלא ידע בה עוד צער ומכאוב, בעוד שהחיים מזמנים גם את אלה, לצערנו.

חיבורים ארץ ישראלים בני זמננו לעניין הלכות ומנהגים באבלות לא ציינו את התוספת, לא לעניין מנהגי ארץ ישראל וירושלים,⁶⁵ לא לעניין מנהגי תל-אביב,⁶⁶ ולא לעניין מסירה עדכנית של הלכות ומנהגים באבלות בכלל.⁶⁷ הרב יצחק יוסף, הראשון לציון, מציין בספרו ילקוט יוסף כי דווקא כמה מהספרדים נוהגים באמירת התוספת: "מנהגינו לומר לאבליים 'תנוחמו מן השמים', ויש שמוסיפים, 'ולא תוסיפו לדאבה עוד'. והאשכנזים נוהגים לומר 'המקום ינחם אתכם בתוך אבלי ציון וירושלים'".⁶⁸ לעומתו, הרב משה שטרנבוך, מראשי העדה החרדית בירושלים, כותב בספרו תשובות והנהגות: "נוסח ניחום אבליים המקובל היום הוא 'המקום ינחם אותך בתוך שאר אבלי ציון וירושלים', ורבים נוהגין לסיים 'ולא תוסיפו לדאבה עוד', וכ"ה המנהג בא"י".⁶⁹ הרב שלמה אבינר פסק שאין לומר "ולא תוסיפו לדאבה עוד".⁷⁰

64 ירמיהו לא, יא.

65 ראו למשל ר"מ טוקצ'ינסקי, גשר החיים, ירושלים תש"ז, חלק א, פרק ב, סעיף ג.

66 ראו למשל ר"מ האגר, ספר מנחם אבליים, תל אביב תש"י, סימן טז, סעיף יט.

67 ראו למשל רח"ב גולדברג, פני ברוך: אבלות בהלכה, ירושלים תשמ"ו, סימן יא, סעיף ה.

68 ילקוט יוסף: קיצור שלחן ערוך יורה דעה, ירושלים תשס"ו, כרך ב, סימן מו, מנהג המנחמין.

69 תשובות והנהגות, קונטרס בדיני קריעה, אנינות, קבורה וכ"ו, ירושלים תשנ"ז, פרק ט, ניחום אבליים.

70 אתר סרוגים, י"ב בטבת תשע"ו (24.12.15). [/http://srugim.co.il](http://srugim.co.il)

סיכום

ניחום אבלים הוא חובה יהודית, כמצווה מדרבנן. מטרתו של מאמר זה הייתה לבחון את הנוסחים הקנוניים, להבדיל מנוסחים אישיים, לתנחומי אבלים בעדות ישראל, וזאת מבחינת המסר שהם מביעים לגבי מהות הנחמה בישראל ומבחינת מקורותיהם ההיסטוריים והתפישותם.

בכל הנוסחים הקנוניים לניחום אבלים יש מוטיב משותף – הצורך בנחמה מאת האל, שהוא המנחם האולטימטיבי, לאחר תנחומים שקיבלו האבלים מבני אדם. קהילות הספרדים דבקו בנוסח תנאי: "תתנחמו מן השמים", אם כי בהיפוך סדר המילים, שנשמר במלואו אצל יוצאי תימן. נוסח זה התקבל בספרד, בפרובנס ובאיטליה עוד בימי הביניים.

לעומת זאת, בנוסח התנחומים בקהילות אשכנז חל שינוי מלא, בהדרגה החל מהמאות השתיים-עשרה – השלוש-עשרה. במקום הנוסח התנאי-תלמודי המקורי "תתנחמו", שנהג באשכנז, אולי בתוספת "מן השמים", הנוסח השתנה תחילה ל"ה' ינחמכם עם שאר אבלי ציון", ומשם ל"המקום ינחמכם בתוך שאר אבלי ציון וירושלים". מקורו של השינוי הוא בשינוי נוסח הניחומים בשבת בבית הכנסת, מנהג ששיחזר נוהג שנמסר עליו לגבי שני בתי המקדש. הנוסח במקורו היה: "מי ששכן שמו בבית זה הוא ינחמכם", והוא שונה ל"ה' ינחמכם וכו'". נוסח זה הפך לנוסח התנחומים בימי חול עקב ביטול מנהג הנחמה בבית הכנסת בשבת, והוא קושר את נחמת היחיד עם נחמת הרבים. במאה השבע-עשרה נוספו לנוסח המילים "המקום" בתחילתו ו"ירושלים" בסופו. זאת, על פי נוסח נחמה תלמודי לנחמה על אבדן תוך שימוש בשם "המקום", ונוסח אשכנז לברכת אבלים המציין את האבל הכללי על ציון וירושלים.

התוספת "ולא תוסיפו לדאבה עוד" היא בת-זמננו, והיא מהווה מקבילה מליצית על סמך פסוק מקראי של הנוסח הכללי: "שלא תדעו עוד צער".